

Aleksandra Arkusz

DZIAŁALNOŚĆ PEŁNOMOCNEGO ZARZĄDU RADY KOMISARZY LUDOWYCH/RADY MINISTRÓW ZSRR DO SPRAW REPATRIACJI W LATACH 1944–1953

Wraz z rozpoczętą na początku stycznia 1944 r. ofensywą militarną Armii Czerwonej przed władzami ZSRR stanął problem repatriacji wyzwolonych z niewoli niemieckiej obywateli radzieckich oraz obywateli państw alianckich. Problem repatriacji dotknął również obywateli państw Osi, którzy w charakterze jeńców wojennych bądź osób internowanych dostali się do niewoli radzieckiej, ale z uwagi na zły stan zdrowia lub niski stopień wojskowy nie podlegali wywózce do jednostek penitencjarnych położonych na terenie ZSRR.

Już w pierwszej połowie 1944 r. najwyższe władze ZSRR podjęły intensywne przygotowania mające na celu powołanie organu, którego zadaniem byłaby organizacja i koordynacja procesu repatriacyjnego wszystkich wyżej wymienionych grup. Po wielomiesięcznych pertraktacjach, na mocy uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR nr 1482-456ss z dnia 23 października 1944 r., powołany został Pełnomocny Zarząd Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji (od 15 marca 1946 r., po przekształceniu komisariatów ludowych w ministerstwa, nosił on nazwę Pełnomocnego Zarządu Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji)¹. Instytucja ta działała w ścisłej współpracy z Ludowym Komisariatem Spraw Wewnętrznych ZSRR (Ministerstwem Spraw Wewnętrznych ZSRR), Ludowym Komisariatem Spraw Zagranicznych ZSRR (Ministerstwem Spraw Zagranicznych ZSRR), Ludowym Komisariatem Bezpieczeństwa Państwowego

¹ Uchwała nr 1482-456ss: *Przepisy o Pełnomocnym Zarządzie Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji*; Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi [Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie; dalej: GARF], sygn. fond [zespół; dalej: f.] P-9526, opis [inventarz; dalej: op.] 6, dzieło [teczka; dalej: d.] 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców cywilów i jeńców wojennych, list [karta; dalej: l.] 133.

ZSRR (Ministerstwem Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR) oraz Ludowym Komisariatem Sił Zbrojnych ZSRR (Ministerstwem Sił Zbrojnych ZSRR). Od 1947 r. zajmowała się ona również prowadzeniem repatriacji osób uwolnionych z niewoli radzieckiej, głównie jeńców wojennych i osób internowanych zwolnionych z obozów i batalionów pracy podporządkowanych Głównemu Zarządowi do Spraw Jeńców Wojennych i Osób Internowanych NKWD-MWD ZSRR (GUPWI NKWD-MWD ZSRR)².

Pełnomocnikiem Zarządu (naczelnikiem) przez cały okres istnienia tej instytucji był generał-pułkownik Filip Iwanowicz Golikow³. Do jego najbliższych współpracowników, w randze zastępców, należeli generał-pułkownik I. W. Smorodinow i generał-lejtnant K. D. Gołubiew, a także – oficjalnie w randze pomocników – generał-major W. M. Dragun oraz generał-major A. A. Smirnow. Centralna sieć Zarządu, z główną siedzibą w Moskwie, składała się z sekretariatu, kancelarii oraz jedenastu wydziałów: wydział polityczny, wydział pracy za granicą, wydział do spraw repatriacji obywateli radzieckich, wydział do spraw repatriacji cudzoziemców, wydział rejestracji i ewidencji, wydział do spraw urzędzenia powracających do ojczyzny obywateli ZSRR, wydział materialnego zabezpieczenia (w 1946 r. podzielony na wydział finansowy i wydział gospodarczy), wydział transportu, wydział sanitarny, wydział łączności oraz wydział operacyjny⁴.

Sieć terytorialna Zarządu obejmowała grupy i wydziały do spraw repatriacji. Grupy do spraw repatriacji funkcjonowały poza granicami ZSRR. Pierwsze z nich powołano w listopadzie–grudniu 1944 r. – w Finlandii, Francji, Rumunii,

² NKWD – Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych); MWD – Ministerstwo Wnutriennych Dieł (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych); GUPWI – Głównoje uprawlieniye po diełam wojennoplennych i intiernirowannych (Główny Zarząd do Spraw Jeńców Wojennych i Osób Internowanych); drugi obok GULAG-u (Głównoje uprawlieniye isprawitielno-trudowych łagieriej i kolonij – Główny Zarząd Poprawczych Obozów i Kolonii Pracy) system obozów w ZSRR. Funkcjonował on na prawach samodzielnego wydziału w składzie Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR (od 1946 r. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR).

³ Filip Iwanowicz Golikow (1900–1980) – marszałek Związku Radzieckiego, w latach 1918–1980 w służbie Armii Czerwonej (od 1946 r. Armii Radzieckiej); w latach 1940–1941 szef wywiadu wojskowego Głównego Zarządu Wywiadowczego; w latach II wojny światowej dowódca kilku frontów (Front Briński, Front Woroneski, z-ca dowódcy Frontu Stalingradzkiego), w latach 1943–1950 szef Głównego Zarządu Kadr Ludowego Komisariatu/Ministerstwa Obrony ZSRR. Ponadto w latach 1938–1946 oraz 1954–1965 deputowany do Rady Najwyższej ZSRR; w latach 1941–1952 oraz 1961–1966 członek Komitetu Centralnego Wszechniązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), od 1952 r. Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego.

⁴ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR w sprawie repatriacji obywateli ZSRR i cudzoziemców w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, 1946 r., l. 21; *Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi. Putiewoditel*, t. 3: *Fondy Gosudarstwiennoego archiwa Rossijskoj Fiedieracyi po istorii SSSR*, ried. S. W. Mironienko, Moskwa 1997, s. 86.

Iranie, Włoszech oraz Polsce. W styczniu 1945 r. zorganizowano je w Egipcie, Grecji, Jugosławii, Albanii, Wielkiej Brytanii i Belgii; w marcu 1945 r. w Szwecji; w maju 1945 r. w Stanach Zjednoczonych i Norwegii; w czerwcu 1945 r. w Czechosłowacji, a w lipcu na Węgrzech, w Danii oraz Szwajcarii. Od lutego do grudnia 1945 r., z uwzględnieniem podziału na poszczególne strefy okupacyjne, powstawały grupy do spraw repatriacji w Niemczech i Austrii. We wrześniu 1945 r. utworzono je w Korei, Mandżurii i w obwodzie kwantuńskim. Sukcesy militarne Armii Czerwonej na przełomie 1944 i 1945 r. prowadziły do wyzwalań coraz większej liczby osób. Dlatego też w lutym 1945 r. przy Radach Wojennych wybranych frontów (na miejsce działających od października–grudnia 1944 r. operatywnych grup do spraw repatriacji) powołano wydziały do spraw repatriacji, przy których zorganizowano sieć obozów i komendantur (główne miejsca koncentracji wyzwolanych kontyngentów)⁵. Jednostki te powołano przy Radach Wojennych 1. Frontu Bałtyckiego, 1. Frontu Białoruskiego, 2. Frontu Białoruskiego, 3. Frontu Białoruskiego, 1. Frontu Ukraińskiego, 2. Frontu Ukraińskiego, 3. Frontu Ukraińskiego oraz 4. Frontu Ukraińskiego. Niemal w tym samym czasie (luty–marzec 1945 r.) przy Radach Wojennych wszystkich wyżej wymienionych frontów powołano specjalne organy do spraw przyjęcia i urzędzenia obywateli radzieckich repatriowanych do Rosyjskiej Federacyjnej SRR, Ukraińskiej SRR, Białoruskiej SRR, Litewskiej SRR, Łotewskiej SRR, Estońskiej SRR oraz Mołdawskiej SRR⁶.

Przebieg repatriacji obywateli radzieckich oraz obywateli państw sojuszniczych regulowały zarówno wewnątrzpaństwowe akty prawne, jak i międzynarodowe porozumienia. Podstawę prawną zarządzeń wewnętrznych stanowiły uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z dnia 6 stycznia 1945 r.: uchwała nr 30-12s *O przyjęciu i urzędzeniu repatriowanych obywateli ZSRR* oraz uchwała nr 31-13s *O porządku repatriacji jeńców wojennych i internowanych obywateli państw sojuszniczych wyzwolonych przez Armię Czerwoną*⁷. W aspekcie międzynarodowym organizację i porządek repatriacji regulowały porozumienia zawarte przez Związek Radziecki ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią podczas konferencji w Jalcie dnia 11 lutego 1945 r., a także porozumienie podpisane przez ZSRR z Tymczasowym Rządem Republiki Francuskiej 29 czerwca tegoż roku. Porozumienia te uwzględniały kwestie związane z przetrzymywaniem i wzajemną repatriacją wyzwolonych z niewoli jeńców wojennych i osób cywilnych, znajdujących się pod kontrolą jednostek wojskowych obu stron⁸. Repatriacja

⁵ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 26.

⁶ *Gosudarstwennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi. Putiewoditel*, t. 3: *Fondy...*, s. 86.

⁷ Uchwała ta dotyczyła osób, które przebywały w niewoli niemieckiej w charakterze jeńców wojennych i internowanych.

⁸ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 1.

obywateli państw Osi odbywała się na mocy odpowiednich rozkazów Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR (Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR) oraz uchwał Państwowego Komitetu Obrony ZSRR.

Obozy i komendantury

Zgodnie z uchwałą Rady Komisarzy Ludowych ZSRR nr 31-13s z dnia 6 stycznia 1945 r. na Pełnomocny Zarząd nałożono obowiązki związane z przygotowaniem i przeprowadzeniem repatriacji wszystkich cudzoziemców. Zarząd ten miał odpowiadać m.in. za prowadzenie ewidencji, zakładanie jednostek zbiornych – głównych miejsc koncentracji wyzwolonych kontyngentów (frontowe i okręgowe komendantury, obozy tranzytowe), kompleksową organizację pobytu cudzoziemców (zgodnie z przepisami i normami obowiązującymi w ZSRR) w wyżej wymienionych jednostkach oraz właściwą organizację samej repatriacji (przygotowanie odpowiedniej dokumentacji, wydanie wyżywienia, zorganizowanie i zabezpieczenie transportów oraz przekazanie cudzoziemców).

Według oficjalnych danych do marca 1945 r. organy repatriacji, w ścisłej współpracy ze sztabami wybranych frontów oraz Sztabem Generalnym Armii Czerwonej, utworzyły na terytorium Związku Radzieckiego pięć obozów tranzytowych o łącznej pojemności do 50 000 osób (jeden obóz mógł pomieścić maksymalnie około 10 000 repatriantów), a także dwadzieścia siedem komendantur (osiemnaście frontowych oraz dziewięć okręgowych), każda z limitem do 3000 osób. Kolejnych dziewięć komendantur założono w tym czasie poza granicami ZSRR, na terytorium Czechosłowacji, Węgier i Polski. Przebywający w nich cudzoziemcy, po odpowiednim przygotowaniu i skompletowaniu niezbędnej dokumentacji, mieli być większymi grupami odsyłani do jednostek repatriacyjnych położonych na terenie ZSRR⁹.

Wraz z zakończeniem działań militarnych w Europie, z uwagi na zwiększenie się kontyngentu pozostającego w dyspozycji Zarządu, rozbudowano znacznie istniejącą do tej pory sieć obozów i komendantur. Do dnia 15 maja 1945 r. dla przyjęcia cudzoziemców zorganizowano ogółem siedemdziesiąt siedem obozów i komendantur, które obsługiwały łącznie 3773 żołnierzy radzieckich¹⁰. Jednostki te znajdowały się pod bezpośrednim zarządem wydziałów do spraw repatriacji Rad Wojennych wybranych frontów (następnie – wydziałów do spraw repatriacji Rad Wojennych określonych grup wojsk) i okręgów wojskowych (por. tabele nr 1 i nr 2).

⁹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 127; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 34.

¹⁰ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu..., l. 34.

Tabela 1

Sieć obozów i komendantur
Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji
według stanu na dzień 15 maja 1945 r.

Front wojenny* / Okręg wojskowy	Liczba obozów i komendantur
1. Front Białoruski	13
2. Front Białoruski	7
3. Front Białoruski	8
1. Front Ukraiński	16
2. Front Ukraiński	6
3. Front Ukraiński	5
4. Front Ukraiński	3
Grupa płk. Własowa (działająca na terenie Polski)	3
Białomorski Okręg Wojskowy	1
Kijowski Okręg Wojskowy	4
Odeski Okręg Wojskowy	3
Moskiewski Okręg Wojskowy	2
Charkowski Okręg Wojskowy	1
Lwowski Okręg Wojskowy	3
Białorusko-Litewski Okręg Wojskowy	2
Razem	77

* Wymienione w tabeli fronty zostały oficjalnie rozformowane w okresie maj–lipiec 1945 r.

Źródło: GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR w sprawie repatriacji obywateli ZSRR i cudzoziemców w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, 1946 r., l. 34.

Sieć obozów i komendantur
Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji
według stanu na dzień 15 lipca 1945 r.

Grupa wojsk / Okręg wojskowy	Liczba obozów i komendantur	Liczba żołnierzy radzieckich obsługujących jednostki
Grupa Okupacyjnych Wojsk Radzieckich w Niemczech	20	980
Centralna Grupa Wojsk Radzieckich	16	784
Północna Grupa Wojsk Radzieckich	22	1078
Południowa Grupa Wojsk Radzieckich	3	147
Białomorski Okręg Wojskowy	1	49
Kijowski Okręg Wojskowy	4	196
Odeski Okręg Wojskowy	3	147
Moskiewski Okręg Wojskowy	2	98
Charkowski Okręg Wojskowy	1	49
Lwowski Okręg Wojskowy	3	147
Białorusko-Litewski Okręg Wojskowy	2	98
Razem	77	3 773

Źródło: GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR w sprawie repatriacji obywateli ZSRR i cudzoziemców w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, 1946 r., l. 36.

Jedyny dostępny autorce dokument przedstawiający szczegółowo dyslokację poszczególnych obozów i komendantur obejmuje pięćdziesiąt trzy jednostki repatriacyjne. Zgodnie z jego treścią, w okresie od lutego do grudnia 1945 r. sieć terytorialna Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji obejmowała następujące jednostki:

Niemcy:

- komendantura nr 94: Königsberg (obecnie Kaliningrad, eksklawa Rosji)
- komendantura nr 127: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 131: Berlinchen (obecnie Barlinek na terenie Polski)
- komendantura nr 159: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 160: Kronach

- komendantura nr 161: Landsberg am Lech
- komendantura nr 162: Drezno
- komendantura nr 166: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 201: Cottbus

Polska:

- komendantura nr 92: Wrzecień (obecnie Wriezen na terenie Niemiec)
- komendantura nr 93: Łachowo
- komendantura nr 106: Częstochowa
- komendantura nr 111: Lublin
- komendantura nr 124: Kraków
- komendantura nr 130: Rembertów
- komendantura nr 134: Białystok
- komendantura nr 163: Bydgoszcz
- komendantura nr 164: Białogard
- komendantura nr 165: Człuchów
- komendantura nr 170: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 171: Żagań
- komendantura nr 200: Barszcz, Barść (obecnie Forst w Niemczech)
- komendantura nr 202: nie zidentyfikowano
- komendantura bez numeru (południowo-wschodnia część Polski): nie zidentyfikowano
- obóz w grupie¹¹: Łódź
- obóz w grupie: Katowice

Czechosłowacja:

- komendantura nr 89: Tyra
- komendantura nr 90: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 175: nie zidentyfikowano
- obóz w grupie: Koszyce

Austria:

- komendantura nr 176: nie zidentyfikowano

Węgry:

- komendantura nr 96: Sopron
- obóz w grupie: nie zidentyfikowano

Rumunia:

- komendantura nr 91: nie zidentyfikowano

¹¹ Obóz w grupie – obóz znajdujący się pod zarządem wydziału do spraw repatriacji Rady Wojennej określonej grupy wojsk.

ZSRR:

- komendantura nr 177: Wilno (Litwa)
- komendantura nr 149: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 151: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 167: nie zidentyfikowano
- komendantura nr 178: Wołkowysk (Białoruś)
- komendantura nr 179: Łuck (Ukraina)
- komendantura nr 180: Lwów (Ukraina)
- komendantura nr 181: Czerniowce (Ukraina)
- komendantura nr 183: Bronnicy (Rosja)
- komendantura bez numeru: Pieszczonaja (Rosja)
- komendantura bez numeru: nie zidentyfikowano
- obóz przy okręgu¹² nr 138: Odessa (Ukraina)
- obóz przy okręgu nr 139: Odessa (Ukraina)
- obóz przy okręgu nr 180: Odessa (Ukraina)
- obóz przy okręgu nr 187: Szepetówka (Ukraina)
- obóz przy okręgu nr 188: Sławuta (Ukraina)
- obóz przy okręgu nr 190: Berdyczów (Ukraina)
- obóz przy okręgu nr 191: Murmańsk (Rosja)
- obóz przy okręgu nr 194: Słuck (Białoruś)
- obóz przy okręgu nr 195: nie zidentyfikowano
- obóz przy okręgu nr 196: Kalinin (Rosja)¹³.

Zasady przetrzymywania obywateli państw alianckich w komendanturach i obozach podległych Zarządowi regulowała wspólna dyrektywa (nr 1/1240645) naczelnika Tyłów Armii Czerwonej oraz Pełnomocnika Zarządu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji z dnia 18 stycznia 1945 r. Na jej mocy wszyscy cudzoziemcy przebywający w jednostkach repatriacyjnych nie mogli być wysyłani do żadnych prac, z wyjątkiem tych, które były bezpośrednio związane z samoobsługą jednostek, w jakich przebywali (wewnętrzna administracja, kuchnia, łaźnia, pralnia itp.). Od momentu wyzwolenia z niemieckiej niewoli aż do chwili przekazania przedstawicielom swych państw mieli być oni odżywiani według normy nr 2, ustanowionej dla żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej (rozkaz nr 312 Ludowego Komisariatu Obrony ZSRR z 1941 r. wraz z późniejszymi zmianami wprowadzonymi 1 marca 1944 r.)¹⁴. Normy podstawowego przydziału przedstawia poniższa tabela¹⁵.

¹² Obóz przy okręgu – obóz znajdujący się pod zarządem wydziału do spraw repatriacji Rady Wojennej określonego okręgu wojskowego.

¹³ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 145.

¹⁴ *Ibidem*, s. 145; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacja o repatriacji cudzoziemców..., l. 27.

¹⁵ Z uwagi na deficyt nawet podstawowych produktów normy te nie były przestrzegane.

Tabela 3

Podstawowe normy żywienia żołnierzy Armii Czerwonej
(w gramach na 1 osobę dziennie)
według rozkazów Ludowego Komisariatu Obrony ZSRR

Nazwa produktu	Żołnierze bez stopnia oficerskiego	Oficerowie
Chleb z mąki żytniej w okresie zimowym (październik–marzec)	800	900
Chleb z mąki żytniej w okresie letnim (kwiecień–wrzesień)	700	800
Mąka pszenna 2 sortu	10	20
Kasza różna	120	140
Makaron nitkowy	20	30
Mięso	120	150
Ryba	80	100
Mąka sojowa	0	15
Słonina	25	30
Masło roślinne	20	20
Cukier	25	35
Herbata	1	1
Sól do przygotowania jedzenia	30	30
Kartofle	500	500
Kapusta świeża lub kiszona	170	170
Marchew	45	45
Buraki	40	40
Cebula	30	30
Pasta pomidorowa	6	6
Liść laurowy	0,2	0,2
Pieprz	0,3	0,3
Ocet	2	2
Proszek z gorczycy	0,3	0,3
Machorka	20	20

Tabela 3 c.d.

Nazwa produktu	Żołnierze bez stopnia oficerskiego	Oficerowie
Zapałki (paczki na miesiąc)	3	3
Papier do machorki (książeczki na miesiąc)	7	7
Mydło (na miesiąc)	200	200

Źródło: *Normy снабженія продовольствием войск армии и таблица zamienników*, Moskwa 1944, s. 3–7.

We wszystkich jednostkach repatriacyjnych, niezależnie od ich wielkości oraz kategorii i narodowości przetrzymywanych w nich osób, miała być obligatoryjnie prowadzona praca polityczno-wychowawcza. Za pracę tę odpowiedzialne były bezpośrednio aparaty polityczne poszczególnych komendantur i obozów, a także organy polityczne właściwych frontów i okręgów wojskowych. Początkowo pracę polityczno-wychowawczą prowadzono na podstawie ogólnych wytycznych Wszechwzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), za pomocą instrukcji organów wojskowych odpowiedzialnych za szkolenia polityczne w siłach zbrojnych ZSRR. Szczegółowych wytycznych jednak brakowało, co powodowało zamieszanie i brak koordynacji działań w niemal wszystkich jednostkach repatriacyjnych. Kwestie te uregulowały dopiero dyrektywy Głównego Politycznego Zarządu Sił Zbrojnych ZSRR: nr 7 z 13 grudnia 1946 r. oraz nr 123047 z 17 lipca 1947 r.¹⁶ Były one jednak wydane dopiero w momencie zakończenia repatriacji zdecydowanej większości cudzoziemców.

Za główny cel pracy polityczno-wychowawczej uznano wypracowanie wśród repatriantów pozytywnego stosunku do ZSRR, tak aby

[...] po powrocie do domu odegrali pozytywną rolę wśród swojego narodu w kwestii umocnienia sympatii i przyjacielskich odczuć do Związku Radzieckiego, w demokratycznym ruchu swych państw, w kwestii umocnienia pokoju na całym świecie [...]¹⁷.

Realizacji tych celów miały służyć indywidualne i grupowe rozmowy przeprowadzane z repatriantami, zajęcia kulturalne (przedstawienia teatralne, zajęcia muzyczne, literaturoznawcze), grupowe analizy artykułów zamieszczonych w prasie radzieckiej, prowadzone przez oficerów politycznych z danej jednostki repatriacyjnej, a także liczne odczyty, wykłady oraz referaty, w których

¹⁶ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 132.

¹⁷ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 133.

[...] propagowano osiągnięcia ZSRR w dziedzinie gospodarki i kultury, wyższość socjalistycznego systemu gospodarczego nad kapitalistycznym oraz siłę radzieckiej demokracji i przyjaźni narodów wchodzących w skład ZSRR¹⁸.

W komendanturach i obozach tranzytowych podległych bezpośrednio Zarządowi, w okresie przeprowadzanej repatriacji, zorganizowano łącznie czterdzieści dwa kluby (rodzaj świetlic), dwadzieścia cztery „pokoje odpoczynku” oraz dwadzieścia „letnich estrad” (na świeżym powietrzu). Każda komendantura i obóz posiadały swoje biblioteczki z odpowiednio dobranym księgozbiorem, uwzględniającym pozycje w językach narodowych cudzoziemców oraz kolekcje radzieckich i zagranicznych filmów. Ponadto wszystkie jednostki repatriacyjne zaopatrzone były w tzw. radiowęzeł, poprzez który nadawano informacje – zgodnie z wykładnią władz ZSRR – o najważniejszych wydarzeniach międzynarodowych. Duży nacisk kładziono również na zajęcia sportowe. Ogółem we wszystkich jednostkach repatriacyjnych zorganizowano ponad czterdzieści zespołów piłki nożnej oraz pięćdziesiąt osiem grup siatkarskich, lekkoatletycznych oraz bokserskich¹⁹.

Pracę polityczno-wychowawczą prowadzono także wśród personelu poszczególnych jednostek. Za pracę tę odpowiedzialne były partyjne i komsomolskie organizacje, działające w obozach i komendanturach, w wydziałach do spraw repatriacji, jak również w wewnętrznym aparacie samego Zarządu. Zajęcia z pracownikami jednostek podległych Zarządowi prowadzono dość regularnie, głównie z obawy przed wpływami „zachodniej propagandy”, jakiej mogli oni ulec mając codzienny kontakt z cudzoziemcami. To także z tego powodu pracę polityczną na dość szeroką skalę prowadzono również wśród repatriowanych obywateli radzieckich²⁰. Ta grupa znalazła się zresztą w najgorszym położeniu. Oprócz zarzutów o uleganie wpływom „zachodniej propagandy” posądzano ich także o współpracę z wrogiem. Dotyczyło to zwłaszcza byłych żołnierzy Armii Czerwonej, którzy wrócili z niewoli lub okrażenia nieprzyjaciela (parafrazując J. Stalina: nie ma radzieckich jeńców wojennych, są tylko zdrajcy). Po powrocie do kraju umieszczano ich w tzw. speclagrach – obozach przeznaczonych do wykrywania „zdrajców, szpiegów i dywersantów”, celem odbycia tzw. gosprowierki, czyli kontroli państwowej, zwanej inaczej „filtracją”²¹.

¹⁸ *Ibidem*, s. 133.

¹⁹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 147-148.

²⁰ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 120-143.

²¹ A. Arkusz, *Obywatele polscy w obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178-454 w Riazaniu w latach 1944-1947*, Kraków 2010, s. 93.

Organizacja repatriacji

Obowiązująca podczas wojny procedura zakładała, że wyzwoleni z niewoli niemieckiej obcokrajowcy, zarówno jeńcy wojenni jak i osoby cywilne, mieli być najpierw gromadzeni we frontowych obozach i komendanturach (pierwsze miejsce koncentracji), a stamtąd – po zorganizowaniu większych transportów – wysyłani do obozów tranzytowych położonych na terenie ZSRR. W tym czasie repatriacja odbywała się wyłącznie drogą morską przez porty w Odessie (droga południowa) i Murmańsku (droga północna). W Odessie zorganizowane były trzy obozy tranzytowe, podległe Wydziałowi Repatriacji Odeskiego Okręgu Wojskowego, przeznaczone dla wyzwolonych z niewoli niemieckiej obywateli państw sojuszniczych. Były to: obóz nr 138 (komendant obozu podpułkownik Stojew), obóz nr 139 (komendant obozu major gwardii Czernow) oraz obóz nr 180²². W Murmańsku istniał jeden obóz tranzytowy oznaczony numerem 191²³.

Repatriacja obywateli państw sojuszniczych weszła w ostateczne stadium przygotowań po zawarciu porozumień z dnia 11 lutego 1945 r. Repatriacja jeńców wojennych i osób cywilnych będących obywatelami Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii rozpoczęła się 7 marca 1945 r. Tego dnia z portu odeskiego odpłynął pierwszy transport repatriantów. Składał się on z 1683 osób, w tej liczbie 489 obywateli brytyjskich i 1194 obywateli amerykańskich. Ogółem do obozów odeskich skierowano 51 840 repatriantów, głównie Amerykanów i Brytyjczyków (wszyscy zostali ewakuowani z Odessy na trzydziestu statkach angielskich). Do Murmańska wysłano 3500 osób, głównie Francuzów, Norwegów, Holendrów oraz Belgów²⁴. Port ten opuściło ostatecznie 3239 osób, po czym – z uwagi na niebezpieczeństwo tej drogi ewakuacji – obóz w Murmańsku uległ likwidacji²⁵. Chorzy i ranni oficerowie wojsk sojuszniczych, znajdujący się po wyzwoleniu w szpitalach wojskowych podległych organom radzieckim, byli odsyłani do obozów odeskich drogą powietrzną; transport pozostałych odbywał się drogą kolejową. Ogółem do Odessy skierowano osiemdziesiąt samolotów, które przetransportowały łącznie 289 obywateli Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych²⁶.

²² Nie udało się ustalić nazwiska osoby pełniącej funkcję komendanta tegoż obozu.

²³ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 128; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 146, l. 86, Informacja o liczbie repatriantów z obozu odeskiego nr 139, 19 V 1945 r.; l. 87, Informacja o liczbie repatriantów z komendantury nr 175, 23 V 1945 r.; l. 100–102, Informacja o liczbie repatriantów z obozu odeskiego nr 138, III 1945 r.

²⁴ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 149; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 128.

²⁵ Nie udało się ustalić dalszych losów 261 osób, które znalazły się w tamtejszym obozie, lecz nie zostały ewakuowane wraz z grupą repatriantów.

²⁶ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 148–150.

Droga morska przez port w Odessie wymagała organizacji odpowiednich transportów, zarówno z frontowych jednostek repatriacyjnych jak i z samego portu, co wiązało się z dodatkowymi kosztami oraz wydłużeniem całego procesu repatriacyjnego. Dlatego też już od kwietnia 1945 r. rozważano możliwości prowadzenia repatriacji najkrótszą drogą, a więc bezpośrednio przez linię wojsk. 22 maja 1945 r., po kilkudniowych rokowaniach, prowadzonych od 16 maja tegoż roku w Halle (Niemcy) pomiędzy przedstawicielem Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej generałem-lejtnantem K. D. Gołubiewiem a przedstawicielem Naczelnego Dowództwa Alianckich Sił Ekspedycyjnych generałem R. W. Barkerem, podpisano w tej sprawie stosowne porozumienie. Na jego mocy repatriacja wszystkich cudzoziemców, zarówno jeńców wojennych jak i internowanych osób cywilnych, wyzwolonych przez Armię Czerwoną i wojska sojusznicze, miała odbywać się bezpośrednio przez linię wojsk. W tym celu na linii wojsk ustanowiono szereg punktów przyjęciowo-przesyłowych, każdy z przepustowością do 5000 osób, do których należało kierować repatriantów bezpośrednio z frontowych obozów lub komendantur²⁷.

Mimo zawartego porozumienia i odpowiednich przedsięwzięć organizacyjnych część kontyngentu (głównie Amerykanów i Brytyjczyków) nadal wysyłano do obozów tranzytowych, m.in. w Odessie, gdzie przekazywano przedstawicielom sojuszniczego dowództwa lub odpowiednim organom poszczególnych państw. Ponadto, jak odnotowano w raporcie sprawozdawczym z działalności Zarządu, repatriację przez linię wojsk prowadzono często na mocy decyzji Rad Wojennych poszczególnych frontów, bez wiedzy Zarządu, z pominięciem odpowiednich procedur: „Na przykład, dowództwo 2-go Białoruskiego Frontu w ciągu jednego dnia przekazało Amerykanom 12 000 repatriantów, którzy zostali wywiezieni samolotami bez załatwienia odpowiedniej dokumentacji”²⁸.

Mimo dość rażących uchybień proceduralnych decyzja o przekazywaniu cudzoziemców bezpośrednio przez linię wojsk bardzo przyspieszyła sam proces repatriacji, nadając jej niemal masowy charakter. O ile do dnia 23 maja 1945 r., głównie z powodu braku morskich środków transportu i innych dróg przewozu, repatriowano 138 902 cudzoziemców, o tyle do dnia 10 czerwca 1945 r. było to już 416 045 osób, a do 1 lipca tegoż roku 493 299 osób²⁹.

²⁷ *Ibidem*, s. 153; GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 128.

²⁸ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 130; Według danych 5. Wydziału Centralnego Państwowego Archiwum Specjalnego MWD ZSRR (obecnie Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe), ogólna liczba „wyzwolonych na frontach, wydanych bez odpowiednich dokumentów” wynosiła 105 120 osób, zob. *Głównyje uprawlienije po dielam wojennoplennych i intiernirowannych NKWD-MWD ZSRR 1941–1952. Otczeto-informacjonnyje dokumenty i materiały*, t. 4, ried. M. M. Zagorułko, Wołgograd 2004, s. 226.

²⁹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 150, 154.

Zgodnie z obowiązującymi procedurami przy każdym transporcie należało sporządzić oficjalny raport, podpisywany przez komendanta jednostki, w której przebywali repatrianci, oraz drugą osobę z jej kierownictwa. Jeśli przekazywanie repatriantów następowało bezpośrednio z frontów, wówczas raporty te podpisywał naczelnik wydziału do spraw repatriacji Rady Wojennej określonego frontu (grupy wojsk) i jeden z jego pomocników. Kopie tych raportów kierowano do naczelnika wydziału ewidencji Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych (Rady Ministrów) ZSRR do Spraw Repatriacji pułkownika Griesko, skąd były one przekazywane do Ludowego Komisarzatu Spraw Wewnętrznych ZSRR (Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR), Ludowego Komisarzatu Spraw Zagranicznych ZSRR (Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR) oraz wydziału stosunków wewnętrznych Ludowego Komisarzatu Obrony ZSRR (Ministerstwa Obrony ZSRR). Raporty te zawierały następujące informacje: data wystawienia dokumentu, liczba i imienny wykaz repatriowanych (nazwisko, imię, rok urodzenia, narodowość, stopień wojskowy) wraz z załączonymi kartotekami osobowymi³⁰, data przekazania osób repatriowanych, nazwa i środek transportu, nazwiska osób odpowiedzialnych za przekazanie i przyjęcie repatriantów³¹.

Koszty przeprowadzanej repatriacji regulowały międzynarodowe umowy. Porozumienia o wzajemnej repatriacji, podpisane 11 i 29 lutego 1945 r. pomiędzy ZSRR a Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Francją, nie przewidywały zwrotu jakichkolwiek kosztów związanych z repatriacją obywateli tych państw. W porozumieniach tych jasno sformułowano, że

[...] dogadujące się strony nie będą żądać rekompensacji za te lub inne analogiczne usługi (tzn. wydatki związane z przetrzymywaniem i transportem), które ich władze mogą przedstawić wyzwolonym obywatelom drugiej dogadującej się strony³².

³⁰ Dokumenty personalne repatriantów (kartoteki osobowe) powstawały na drodze „wywiadu” przeprowadzanego z każdym repatriantem we wszystkich jednostkach Zarządu. Spisywano je w dwóch egzemplarzach.

³¹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 146, l. 86, Informacja o liczbie repatriantów z obozu odeskiego nr 139, 19 V 1945 r.; l. 87, Informacja o liczbie repatriantów z komendatury nr 175, 23 V 1945 r.; l. 100-102, Informacja o liczbie repatriantów z obozu odeskiego nr 138, III 1945 r.; l. 226, Informacja o repatriantach z Północnej Grupy Wojsk Radzieckich, VI 1945 r.; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 155, l. 162-163, Informacja o repatriantach z obozu odeskiego nr 138, III 1945 r.; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 145, l. 68-76, Informacja – spis repatriantów z obozu odeskiego nr 139, III 1945 r.; l. 79-119, Spis repatriantów z obozu odeskiego nr 139, III 1945 r.; Rosyjskij Gosudarstwennyj Wojennyj Archiw [Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie; dalej: RGWA], sygn. f. 450p, op. 22, d. 56, l. 31, Informacje o repatriantach z Grupy Okupacyjnych Wojsk Radzieckich w Niemczech, IX 1945 r.

³² GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 139-140.

Podobną klauzulą objęto repatriację Belgów³³. W przypadku obywateli innych państw wydatki poniesione na ich repatriację miały być zwrócone ZSRR przez rządy tych państw w możliwie jak najkrótszym czasie. Kwestie te regulowała między innymi uchwała Rady Ministrów ZSRR z dnia 23 grudnia 1948 r. *O rekompensacji wydatków związanych z repatriacją cudzoziemców*³⁴.

Do 1 stycznia 1952 r. (zakończenie akcji repatriacyjnej) organy radzieckie repatriowały 3 413 290 cudzoziemców. Koszt ich repatriacji wyniósł 253 099 590 rubli. Wydatki poniesione na repatriację każdej grupy dzielono według następującego schematu: pobyt w jednostkach repatriacyjnych, wyżywienie, ekwipunek, żołąd, transport. Dla przykładu, na repatriację obywateli Stanów Zjednoczonych (22 481 osób) wydano 5 580 492 ruble, z czego 921 639 rubli na przetrzymywanie kontyngentu w obozach i komendanturach, 3 559 100 rubli na wyżywienie, 375 669 rubli na ekwipunek, 260 rubli na tzw. „kieszonkowe” (rodzaj żołądu) oraz 723 824 ruble na przewóz³⁵.

Liczba repatriowanych

Według danych Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji do dnia 1 stycznia 1952 r. repatriowano ogółem 3 413 290 cudzoziemców, wliczając w tę liczbę żołnierzy i cywilów byłych państw Osi. Z ogólnej liczby 3 413 290 cudzoziemców, 1 479 957 osób zakwalifikowano do grupy wyzwolonych, a 1 933 333 osoby do grupy jeńców wojennych i internowanych³⁶. Do grupy wyzwolonych zaliczano prawdopodobnie te osoby, które przebywając w niewoli (niemieckiej czy japońskiej w przypadku obywateli państw sojusznicznych lub radzieckiej w przypadku obywateli państw Osi), według strony radzieckiej, nie posiadały jasno określonego statusu jeńca bądź osoby internowanej. Podział narodowościowy całego kontyngentu repatriowanych (w dokumentach Zarządu w większości przypadków tożsamy z przynależnością państwową) przedstawia poniższa tabela³⁷.

³³ Łącznie liczba repatriowanych obywateli Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji i Belgii wyniosła 395 865 osób (por. tabela 4).

³⁴ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 140.

³⁵ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 234.

³⁶ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 133, 139.

³⁷ Obywatele państw Osi, którzy zostali wywiezieni do jednostek penitencjarnych położonych na terenie ZSRR, po zwolnieniu z niewoli, w latach 1945–1946 byli repatriowani bezpośrednio przez organy NKWD-MWD ZSRR, zaś od 1947 r. przez Pełnomocny Zarząd Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji.

Tabela 4

Podział narodowościowy repatriowanych przez Pełnomocny Zarząd Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji w latach 1945–1952

Narodowość	Ogólna liczba repatriowanych	Wyzwoleni	Jeńcy wojenni i internowani
Albańczycy	11	10	1
Amerykanie	22 481	22 429	52
Argentyńczycy	19	16	3
Austriacy	76 785	9834	66 951
Belgowie	35 472	34 002	1470
Brazylijczycy	24	17	7
Brytyjczycy	24 544	24 526	18
Bułgarzy	2359	2324	35
Chińczycy	224	0	224
Czesi i Słowacy	49 735	36 053	13 682
Duńczycy	1138	843	295
Finowie	105	105	0
Francuzi	313 368	294 347	19 021
Grecy	8529	8501	28
Hiszpanie	259	225	34
Holendrzy	36 308	33 972	2336
Irakijczycy	1	1	0
Irańczycy	1	0	1
Japończycy	1 017 104	499 675	517 429
Jugosłowianie	129 297	125 539	3 758
Kanadyjczycy	21	20	1
Koreańczycy	2 438	0	2 438
Luksemburczycy	2 509	1 424	1 085
Niemcy	967 688	0	967 688
Norwegowie	1170	1148	22
Palestyńczycy	13	13	0

Tabela 4 c d.

Panamczycy	22	22	0
Polacy	198 336	182 204	16 132
Portugalczyki	3	1	2
Rumuni	131 256	29 796	101 460
Szwajcarzy	965	865	100
Szwedzi	42	34	8
Turcy	53	3	50
Węgrzy	222 906	22 844	200 062
Włosi	168 104	149 164	18 940
Razem	3 413 290	1 479 957	1 933 333

Źródło: GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców cywiliów i jeńców wojennych, l. 138.

Ogółem z niemieckiej niewoli wojska radzieckie wyzwoliły 1 479 957 cudzoziemców. Do marca 1946 r. repatriowano 1 019 588 z nich³⁸. W grupie tej znalazło się 236 zawodowych żołnierzy posiadających stopień generalski. Byli to: Włosi (155 osób), Belgowie (33 osoby), Amerykanie (16 osób), Holendrzy (11 osób), Anglicy (8 osób), Jugosłowianie (5 osób) oraz Norweg, Francuz, Bułgar i Rumun.

W dyspozycji Zarządu znajdowali się także cudzoziemcy wyzwoleni przez Armię Czerwoną z niewoli japońskiej na Dalekim Wschodzie (pierwsze informacje o tej grupie pozyskano dnia 4 września 1945 r.). Było to ogółem 2001 osób, w tym 1275 Amerykanów, 660 Anglików oraz 66 Holendrów. Całą tę grupę przewieziono do portu Dalnij w Mandżurii i tam 27 września 1945 r. przekazano ją przedstawicielom Naczelnego Dowództwa Alianckich Sił Ekspedycyjnych³⁹.

Z ogólnej liczby cudzoziemców wyzwolonych z niemieckiej i japońskiej niewoli organy repatriacji przekazały bezpośrednio Naczelnemu Dowództwu Alianckich Sił Ekspedycyjnych 171 798 osób, w tym: 42 425 osób przez port odeski, 3239 osób przez port murmański, 66 765 osób przez Północną Grupę Wojsk Radzieckich, 49 716 osób przez 1. Front Ukraiński, 7652 osoby przez Sojuzniczą Komisję Kontrolną w Rumunii oraz 2001 osób przez port Dalnij⁴⁰. Pozostali

³⁸ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 156; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 127.

³⁹ *Ibidem*, s. 154.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 157.

cudzoziemcy byli przekazywani bezpośrednio organom poszczególnych państw, odpowiedzialnych za proces repatriacji swych obywateli.

Za repatriację obywateli amerykańskich odpowiedzialna była bezpośrednio Misja Wojskowa Stanów Zjednoczonych w Moskwie, kierowana przez generała-majora Johna R. Deane'a i działająca tam od 18 października 1943 r. do 31 października 1945 r. Członkowie Misji odbyli szereg spotkań z przedstawicielami władz ZSRR, m.in. z pełnomocnikiem Zarządu oraz szefami resortów spraw wewnętrznych i zagranicznych ZSRR⁴¹. Podczas spotkań atmosfera była dość napięta i pełna nieufności. Jak podano w raporcie finalnym z działalności Zarządu –

Niektóre sprawy omawiane były osobno z przedstawicielami Stanów Zjednoczonych i Anglii⁴² i miały ostry charakter, a zachowanie się niektórych zagranicznych przedstawicieli (m.in. generał Deane) na spotkaniach wychodziło poza ramy dyplomatycznych przyzwoitości⁴³.

Na współpracę narzekali także przedstawiciele strony amerykańskiej:

Nie mieliśmy bezpośrednich telefonów, było zakazane znać numery do poszczególnych osób. Nie mogliśmy odwiedzić jakiegokolwiek przedstawiciela władz radzieckich bez wcześniejszego spotkania. Takie spotkania musiały być najpierw zorganizowane przez specjalnie wyznaczonego do tego oficera. Kiedy przedstawiciele władz radzieckich nie byli gotowi na dyskusję, zazwyczaj odpowiedź na prośbę spotkania była taka, że osoba, z którą chcemy się zobaczyć, jest chora, jest na froncie lub jest zajęta. Nie było absolutnie żadnych rozmów telefonicznych [...] Rezultatem tego była strata czasu. Było to bardzo irytujące, zwłaszcza kiedy sprawa była bardzo pilna⁴⁴.

Członkowie amerykańskiej misji wojskowej działali pod kierunkiem ambasady Stanów Zjednoczonych w Moskwie (w latach 1943–1946 funkcję ambasadora pełnił William Averell Harriman)⁴⁵ i byli odpowiedzialni przed

⁴¹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 51.

⁴² Misja Wojskowa Stanów Zjednoczonych współpracowała z Misją Wojskową Wielkiej Brytanii w Moskwie, kierowaną przez generała M. B. Burrowsa.

⁴³ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 52–53.

⁴⁴ The National Archives at College Park [dalej: NA], Record Group [dalej: RG] 334, Entry [dalej: E] 309, box [dalej: b.] 30, Notatka służbowa szefa Misji Wojskowej Stanów Zjednoczonych w Moskwie na temat spotkań z radzieckimi władzami wojskowymi, 25 I 1945 r.

⁴⁵ W związku z objęciem tej funkcji w Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych ZSRR sporządzono na jego temat notatkę: „Wydaje się, że u Harrimana słowa nie rozchodzą się z czynami. Był on i nadal pozostaje zwolennikiem wzmocnienia radziecko-amerykańskich stosunków, zwolennikiem zagranicznej i wewnętrznej polityki prezydenta Roosevelta, zwolennikiem pogromu hitlerowskiej wojennej maszyny i przeciwnikiem jakiegokolwiek kompromisu z hitlerowskimi Niemcami?”, zob. W. P i e c z a t n o w, *Stalin, Roosevelt, Truman, ZSRR i SSZA w 1940-ch godach*, Moskwa 2006, s. 114.

Departamentem Wojny Stanów Zjednoczonych (generał J. R. Deane był zobligowany do przesyłania do departamentu stałych raportów ze swojej działalności). Ambasada, za pośrednictwem korespondencji dyplomatycznej, uczestniczyła także w poszukiwaniu obywateli amerykańskich na terenie ZSRR. Pisma w tej sprawie kierowała najczęściej do naczelnika wydziału do spraw repatriacji cudzoziemców Pełnomocnego Zarządu pułkownika Gawriłowa, który z kolei informował o tym Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR/Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR oraz Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych ZSRR/Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR, m.in. wydział ambasad zarządzany przez W. A. Bielajewa. Co ciekawe, większość zbadanych przez autorkę tego typu pism opatrzona była przez organy ZSRR klauzulą tajne lub ściśle tajne. Pisma te kierowano do wyżej wymienionych resortów głównie z uwagi na fakt, że Pełnomocny Zarząd nie dysponował jakimikolwiek informacjami o osobach aresztowanych bądź przetrzymywanych w niewoli na terenie ZSRR⁴⁶. Informacje te znajdowały się w posiadaniu NKWD-MWD ZSRR, któremu podlegały radzieckie jednostki penitencjarne oraz NKID/MID⁴⁷ ZSRR, dysponującego kartotekami cudzoziemców znajdujących się na terenie ZSRR.

Repatriacja obywateli radzieckich

Podstawy prawne repatriacji obywateli radzieckich stanowiła uchwała Państwowego Komitetu Obrony ZSRR nr 6457ss *O przyjęciu powracających do ojczyzny obywateli ZSRR* z dnia 24 sierpnia 1944 r. oraz uchwała Rady Komisarzy Ludowych ZSRR nr 30-12s *O przyjęciu i urzędzeniu repatriowanych obywateli ZSRR* z 6 stycznia 1945 r.⁴⁸ Uchwała RKL czyniła Pełnomocny Zarząd głównym organem odpowiedzialnym za proces repatriacji obywateli ZSRR, obejmujący: poszukiwania, przetrzymywanie w jednostkach podległych bezpośrednio Zarządowi (obozu i komendantury), transport do ojczyzny, rozmieszczenie

⁴⁶ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 328, l. 69, Pismo nr Wch 01278 generała-majora Basiłowa do naczelnika wydziału do spraw repatriacji przy Odesskim Okręgu Wojennym pułkownika Domożyrowa, 15 II 1946 r.; l. 74, Pismo generała-majora Basiłowa do naczelnika wydziału do spraw repatriacji przy Odesskim Okręgu Wojennym pułkownika Domożyrowa, 21 IV 1946 r.; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 204, l. 229, Pismo nr 8306 naczelnika wydziału do spraw repatriacji cudzoziemców Pełnomocnego Zarządu pułkownika Gawriłowa do kierownika wydziału amerykańskiego Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR C. K. Carapkina, 8 IX 1945 r.; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 206, l. 24, Pismo nr Wch 010675 naczelnika wydziału repatriacji cudzoziemców Pełnomocnego Zarządu do kierownika wydziału ambasad Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR W. A. Bielajewa, 20 XII 1945 r.

⁴⁷ NKID – Narodnyj Komissariat Inostrannyh Dieł (Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych); MID – Ministerstwo Inostrannyh Dieł (Ministerstwo Spraw Zagranicznych).

⁴⁸ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 21.

na terenie ZSRR, przekazanie niezbędnej zapomogi finansowej oraz udzielenie pomocy w znalezieniu pracy. Z uwagi na stosunek władz ZSRR do repatriowanych obywateli radzieckich pomoc ta w zdecydowanej większości przypadków nie była udzielana (osoby te trafiały najczęściej do specjalnych jednostek penitencjarnych, nabywając status więźnia).

Według danych Pełnomocnego Zarząd RKL/RM ZSRR do Spraw Repatriacji, do dnia 1 stycznia 1952 r. repatriowano do ojczyzny 5 352 963 obywateli radzieckich. Od sojuszników i państw neutralnych przejęto ogółem 2 352 686 obywateli ZSRR, w tym 960 039 jeńców wojennych oraz 1 392 647 cywilów⁴⁹. Ze Stanów Zjednoczonych repatriowano ogółem 3950 obywateli ZSRR, w tym 3823 osoby posiadające status jeńców wojennych⁵⁰. Na terenie Stanów Zjednoczonych przetrzymywano ich w dwóch obozach, zlokalizowanych w mieście Rupert w stanie Idaho oraz Rustan w stanie Louisiana, a także w szpitalu wojskowym położonym w Bushnell w stanie Floryda.

Według strony radzieckiej, stosunek Amerykanów do obywateli ZSRR był dalece negatywny. Przez dłuższy czas – jak utrzymywały władze Zarządu – mieli być oni przetrzymywani

[...] razem z Niemcami [niemieckimi jeńcami wojennymi – przyp. A. A.] pod specjalną ochroną, z naszywką na odzież „jeńiec wojenny”. Wysyłano ich do pracy po 10–12 godzin na dobę. Byli oni bardzo źle zaopatrywani w odzież i jedzenie. Dostęp przedstawicieli ZSRR do obozów, w których przetrzymywano obywateli radzieckich, oprócz obozu Rupert i szpitala wojskowego Bushnell, był ograniczony⁵¹.

Niemal identyczny był opis strony amerykańskiej dotyczący stosunku władz radzieckich wobec obywateli Stanów Zjednoczonych:

Wyzwoleni amerykańscy jeńcy wojenni byli zmuszani do jedzenia, spania i maszerowania razem z wziętymi do niewoli jeńcami niemieckimi. Byli oni okradani przez rosyjskich strażników z zegarków, obrączek, ubrań, jedzenia, dokumentów i innych cennych rzeczy. Takie traktowanie doprowadziło do tego, że wielu Amerykanów skrywało się w prywatnych domach na terenie Polski, czekając na gwarancje, że będą bezpiecznie ewakuowani do kraju. Stosunek Sowietów do wyzwolonych amerykańskich jeńców jest taki sam, jak stosunek Sowietów do państw, które wyzwolili. Jeńcy zostali wyzwoleni przez Sowietów. Mogą być więc przez nich obrabowani, cierpieć z głodu, być obrażani – i nikt nie ma prawa kwestionować takiego traktowania⁵².

⁴⁹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 1; sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 82–83, 223.

⁵⁰ Osoby te – według danych Zarządu – zostały wywiezione do Stanów Zjednoczonych razem z niemieckimi jeńcami wojennymi po ataku na Normandię.

⁵¹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 82.

⁵² NA, RG 334, E 309, b. 22, J. D. Wilmeth, C. B. Kingsbury, P. K. Kisil, Raport z wizyty w Lublinie w Polsce 27 II – 28 III 1945 r., p. 15.

Władze radzieckie tak z kolei interpretowały fakt ukrywania się niektórych żołnierzy amerykańskich:

Spośród Amerykanów, wyzwolonych przez Armię Czerwoną z niemieckiej niewoli, którzy przeszli repatriację przez terytorium ZSRR, nikt nie został. Wszyscy zostali wysłani do ojczyzny. Wrócili także i ci, którzy z różnych powodów nie chcieli wrócić do Stanów Zjednoczonych⁵³.

Jak podawały władze Pełnomocnego Zarządu: wśród Anglików, Amerykanów i Francuzów były także osoby, które z tych lub innych przyczyn kategorycznie odmawiały powrotu do ojczyzny i dlatego skrywały się w polskich i niemieckich miastach i miasteczkach, nie pojawiały się w punktach zbornych i w komendanturach⁵⁴.

Repatriacja obywateli radzieckich ze Stanów Zjednoczonych rozpoczęła się 24 grudnia 1944 r. (porozumienie o wzajemnej repatriacji podpisano 11 lutego 1945 r.). Statki z repatriantami (ogółem pięćdziesiąt statków radzieckich i jeden statek amerykański) kierowano do portu w Pietropawłowsku, skąd wysyłano do Władywostoku (docelowe miejsce podróży)⁵⁵. Transporty z repatriantami odbierali przedstawiciele Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR oraz Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR.

„Listy dziękczynne”

W aktach Pełnomocnego Zarządu RKL/RM ZSRR do Spraw Repatriacji znajdują się wydzielone teczki dokumentów, w których zebrano tzw. listy dziękczynne, jakie mieli pisać cudzoziemcy do władz radzieckich jednostek repatriacyjnych oraz przedstawicieli organów państwowych ZSRR. Według skompletowanych dokumentów, listy takie pisali: Amerykanie, Brytyjczycy, Francuzi, Belgowie, Holendrzy, Czechosłowacy, Jugosłowianie, Polacy, Włosi, Węgrzy, Rumuni, Szwajcarzy, Norwegowie, Bułgarzy, Luksemburczycy i Grecy⁵⁶. Trudno zweryfikować wiarygodność ich treści oraz autorstwo. Większość z nich to kopie dokumentów – listy „przepisane” (i przetłumaczone na język rosyjski) przez

⁵³ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 204, l. 187, Pismo nr 05075 zastępcy naczelnika Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do Spraw Repatriacji generała-lejtnanta Gołubiewa do C. K. Carapkina, kierownika wydziału amerykańskiego Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR, 28 VIII 1945 r.

⁵⁴ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 148.

⁵⁵ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 82–83.

⁵⁶ Zob. GARF, sygn. f. P-9526, op. 3, d. 4, Kopie listów cudzoziemców jeńców wojennych i cywilów o pobycie w radzieckich komendanturach i obozach po wyzwoleniu z niemieckiej niewoli, 28 II 1945 r. – 27 I 1946 r.; op. 3, d. 2, Tłumaczenia listów cudzoziemców jeńców wojennych repatriowanych do ojczyzny, 1 V 1945 r. – 30 XII 1945 r.

pracowników różnych resortów. Poniżej przytoczono treść kilku listów, jakie według Zarządu napisali obywatele amerykańscy podczas swego pobytu w jednostkach repatriacyjnych ZSRR⁵⁷.

Bukareszt, 28 lutego 1945 roku

Do zarządu 90. komendatury zborno-przesyłowego punktu

Majora Tielieczko

Wielce szanowny majorze TIELIECZKO,

Felczer wojenny Kurlin oddelegowany przez Was do asystowania 60 amerykańskim lotnikom, którzy byli zmuszeni udać się na tyły wojsk rosyjskich, przybył z tą grupą do Bukaresztu 28 lutego 1945 roku.

W imieniu wszystkich amerykańskich lotników, znajdujących się w jego władaniu, pozwólcie mi wyrazić wdzięczność wojennemu felczerowi KURLINOWI za jego troskę i pomoc okazaną lotnikom. Wszyscy członkowie tej grupy prosili mnie, abym wspomniał, iż są oni zachwyceni staraniami wojennego felczera KURLINA, aby zapewnić im wszystkie możliwe wygody podczas ich podróży do komendatury.

Proszę być pewnym, iż wyższe dowództwo Amerykańskich Sił Powietrznych bardzo docenia i jest także wielce wdzięczne za pomoc, którą członkowie rosyjskich wojsk okazują amerykańskiemu lotnikom, którzy w wyniku wojennej konieczności byli zmuszeni udać się na tyły wojsk rosyjskich.

W imieniu naczelnika grupy: major Sił Powietrznych Stanów Zjednoczonych Джак Мулвехил (Jack Mulvehill) – starszy oficer⁵⁸.

Odessa, 4 marca 1945 roku

Do komendatury odeskiego obozu tranzytowego

Pułkownika Stojewa

Od momentu mojego przybycia do Waszego obozu, aż do chwili przekazania dowództwu, byłem świadkiem Waszego mężnego kierownictwa. Widziałem, jak ze zniszczonych budynków zrodziło się kulturalne, przyjemne, zorganizowane na wysokim poziomie centrum ewakuacyjne. Wykonaliście wielką pracę, nie patrząc na istniejące trudności i zaopatrzenie w wodę, niedostatek personelu, transportu i łączności. Amerykańscy oficerowie, znajdujący się u Was w obozie, z zachwytem wypowiadają się o kuchni Waszego obozu.

Wykonaliście powyższe wymienione przedsięwzięcia w zadziwiająco krótkim czasie. Trudności, istniejące w różnych wojennych okolicznościach i językach dwóch sojuszniczych państw, były przez Was pomyślnie pokonane.

Odpowiadaliście na nasze liczne zapytania i potrzeby z wielkim taktem, uprzejmością, a przede wszystkim z żołnierskim zdecydowaniem.

Rozkoszując się każdą sekundą naszych spotkań, mam nadzieję, iż w przyszłości dowództwo naszych państw będzie podtrzymywać zażyłe wzajemne stosunki przy rozwiązaniu wszelkich kwestii.

Podpułkownik amerykańskiej armii РОБЕРТ М. ЧИЛ (Robert M. Chill) Nr 0-10613⁵⁹.

⁵⁷ W przypadku nazwisk zachowano oryginalny zapis w języku rosyjskim; w nawiasach podano prawdopodobne nazwisko pisane w języku ojczystym repatriantów.

⁵⁸ GARF, sygn. f. P-9526, op. 3, d. 4, Kopie listów, l. 4; sygn. f. P-9526, op. 3, d. 2, Tłumaczenia listów, l. 160.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 5; *ibidem*, s. 161; por. GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 933, Sprawozdanie z wypełnienia rozkazów rządu ZSRR..., l. 160.

Odessa, 7 marca 1945 roku

Niniejszym zaświadcza się, iż amerykańskim i angielskim oficerom oraz żołnierzom, ze strony rosyjskich oficerów zawiadujących centralnym budynkiem szkoły, okazano najserdeczniejsze przyjęcie i wszelką pomoc.

Rozmieszczenie i jedzenie było satysfakcjonujące.

Amerykański podpułkownik – А. КЕЛСИ (A. Kelsee)

Angielski kapitan – МАРКС (Marx)⁶⁰.

Vészprem, 25 kwietnia 1945 roku

W imieniu amerykańskiej i angielskiej grupy żołnierzy,

wyrażamy największą wdzięczność wojskom rosyjskim za to, iż po naszym wyzwoleniu, okazali nam oni wielką troskę i robili wszystko, co tylko mogli, aby jak najszybciej wysłać nas przez Odessę do ojczyzny.

Komendant był bardzo uprzejmy i życzliwy w stosunku do nas.

Życzymy Marszałkowi STALINOWI i jego zwycięskiej armii najlepszego zdrowia i dalszych sukcesów.

Вильгельм В. Эдвард (Wilhelm V. Edward)

Янес Д. Райне (Janes D. Raine) – australijski jeniec wojenny Nr 810057⁶¹.

Likwidacja Zarządu

Likwidacja Pełnomocnego Zarządu Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji przebiegała stopniowo i była ściśle uzależniona od liczby repatriowanych. Pierwsza poważna reorganizacja tej instytucji miała miejsce na początku drugiej połowy 1946 r. Po przeprowadzeniu (do marca 1946 r.) repatriacji znacznej liczby cudzoziemców oraz obywateli radzieckich zlikwidowano większość organów do spraw repatriacji za granicą, za wyjątkiem działających tam tymczasowo przedstawicielstw. Likwidacji uległa także znaczna część organów terenowych (obozy i komendantury) zlokalizowanych na terytorium ZSRR. Poza tym ograniczono liczebność poszczególnych wydziałów samego Zarządu. Na dzień 15 sierpnia 1946 r. w centralnym aparacie Zarządu zatrudnione były 154 osoby, co stanowiło zaledwie 44% przewidzianego składu kadrowego (352 osoby)⁶². Liczba pracowników w poszczególnych wydziałach wyglądała następująco (w nawiasach podano wymaganą liczbę personelu): dowództwo – 10 osób (16 osób), sekretariat z ekspedycją – 15 osób (26 osób); inspekcja – 0 (11 osób); wydział polityczno-produkcyjny – 7 osób (39 osób); wydział pracy za granicą

⁶⁰ GARF, sygn. f. P-9526, op. 3, d. 4, Kopie listów, l. 6; sygn. f. P-9526, op. 3, d. 2, Tłumaczenia listów, l. 162.

⁶¹ GARF, sygn. f. P-9526, op. 3, d. 4, Kopie listów, l. 19; sygn. f. P-9526, op. 3, d. 2, Tłumaczenia listów, l. 175.

⁶² Zjawisko to odzwierciedlało niemal powszechny niedobór kadr w większości instytucji państwowych ZSRR.

– 10 osób (22 osoby); wydział do spraw repatriacji cudzoziemców – 8 osób (16 osób); wydział do spraw urzędzenia powracających obywateli ZSRR (z transportem i oddziałem sanitarnym) – 13 osób (58 osób); wydział rejestracji i ewidencji – 26 osób (39 osób); wydział finansowy – 9 osób (14 osób); wydział kadr – 6 osób (10 osób); wydział łączności (bez ekspedycji) – 7 osób (17 osób); wydział gospodarczy (z oddziałem materialnego zabezpieczenia i szoferami) – 43 osoby (84 osoby)⁶³.

Jak już wspomniano, w latach 1945–1946 repatriacja jeńców wojennych i osób internowanych, zwalnianych z obozów NKWD-MWD, batalionów pracy i szpitali specjalnych Ludowego Komisarjatu Obrony ZSRR, odbywała się bezpośrednio przez organy NKWD-MWD ZSRR, zaś począwszy od 1947 r. przez Pełnomocny Zarząd Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji⁶⁴. Repatriowane kontyngenty wysyłano do byłych obozów frontowych MWD. Do obozu MWD nr 36 w mieście Siget (Rumunia) kierowano Belgów, Holendrów, Luksemburczyków, Duńczyków, Szwajcarów, Amerykanów, Anglików, Greków, Turków, Francuzów i Brazylijczyków. Część z nich kierowano następnie do obozu MWD nr 69 we Frankfurcie nad Odrą. Obóz ten był głównym miejscem koncentracji jeńców wojennych armii niemieckiej. Przez obóz MWD nr 284 w Brześciu nad Bugiem odbywała się repatriacja Polaków, a przez obóz MWD nr 339 w Leningradzie repatriacja Finów, Szwedów i Norwegów⁶⁵.

Po przeprowadzeniu masowej repatriacji jeńców wojennych i osób internowanych podjęto decyzję o rozwiązaniu Zarządu. Został on oficjalnie zlikwidowany na mocy uchwały Rady Ministrów ZSRR z dnia 29 grudnia 1952 r. (zawieszenie działalności miało nastąpić najpóźniej do dnia 1 marca 1953 r.)⁶⁶.

* * *

Pełnomocny Zarząd Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów ZSRR do Spraw Repatriacji w latach 1944–1952 repatriował 5 352 963 obywateli radzieckich, 3 413 290 obywateli państw sojuszniczych i państw Osi, którzy po dostaniu się do niewoli nie podlegali wywózce do ZSRR, oraz około 1 200 000 jeńców wojennych i internowanych, zwolnionych z radzieckich jednostek peni-

⁶³ GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 932, Informacje o repatriacji cudzoziemców..., l. 159–160.

⁶⁴ Zdarzało się jednak, że zwalnianych z jednostek penitencjarnych przekazywano do dyspozycji Pełnomocnego Zarządu. Według oficjalnych danych, do dnia 12 grudnia 1945 r. organy repatriacji przejęły od NKWD ZSRR ogółem 17 868 cudzoziemców: 13 200 Czechów i Słowaków, 2500 Jugosłowian, 900 Francuzów, 800 Holendrów, 250 Belgów, 80 Duńczyków, 45 Bułgarów, 40 Luksemburczyków, 20 Szwajcarów, 18 Norwegów oraz 15 Szwedów, zob. GARF, sygn. f. P-9526, op. 6, d. 206, l. 11, Pismo pełniącego obowiązki zastępcy pełnomocnika Zarządu generała-moja Baśiłowa do zastępcy ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR A. Wyszyńskiego, 12 XII 1945 r.

⁶⁵ A. A r k u s z, *Obywatele polscy...*, s. 136–137; *Głównoje uprawlienije...*, s. 896.

⁶⁶ *Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi. Putiewoditel*, t. 3: *Fondy...*, s. 86.

tencjarnych⁶⁷. Przeprowadzenie repatriacji tak olbrzymiej liczby osób (prawie 10 milionów) wymagało nie tylko ogromnych nakładów finansowych, ale także skomplikowanych przedsięwzięć organizacyjnych.

Biorąc pod uwagę ówczesne realia radzieckie, proces repatriacji wszystkich wyżej wymienionych grup napotykał olbrzymie trudności. Wiązały się one przede wszystkim z przeludnieniem większości jednostek repatriacyjnych, panującymi w nich tragicznymi warunkami bytowymi i sanitarnymi, a także z brakiem należytej współpracy pomiędzy organami radzieckimi a przedstawicielami poszczególnych państw, odpowiedzialnych za repatriację swych obywateli. Warto także nadmienić, że sam proces repatriacji utrudniały również problemy związane z brakiem wyraźnego rozgraniczenia kompetencji oraz rywalizacją pomiędzy poszczególnymi resortami władz państwowych ZSRR.

Aleksandra Arkusz

THE ACTIVITY OF THE PLENIPOTENTIARY BOARD OF THE COUNCIL
OF PEOPLE'S COMMISSIONERS/COUNCIL OF MINISTERS OF USSR
FOR REPATRIATION, 1944–1953

S u m m a r y

The Plenipotentiary Board of the Council of People's Commissioners for Repatriation was established by the Council of Peoples' Commissioners on 23 October 1944 to oversee the repatriation of Soviet and Allied citizens freed from German captivity. It was also dealt with citizens of the Axis countries who found themselves in Soviet captivity, but were not sent to special prison camps in the interior either due to poor health or low military rank. In 1947, the Board was also entrusted with the task of repatriating POWs and internees freed from labour camps and the special labour battalions of the Soviet Interior Ministry.

The Board cooperated closely with the Military Councils on all fronts as well as the Ministries of Domestic Affairs, Foreign Affairs and Security of USSR. It was also obliged to cooperate with the state organs of each country to which freed prisoners were repatriated. The Board had an extensive network of camps and reception points that were based in various European states and in USSR itself. During its existence, the Board repatriated 5,352,963 Soviet citizens, 3,413,290 citizens of Allied and Axis countries, and about 1,200,000 POWs and internees released from Soviet prison institutions. The board was liquidated by the Soviet Council of Ministers on 29 December 1952, having carried out the aforementioned repatriations. Its activities ceased on 1 March 1953.

⁶⁷ A. Arkusz, *Obywatele polscy...*, s. 106.